

ментів черняхівського типу, а на посудинах першого типу шостого варіанту — відтягнутого краю вінця, наявність виробів другого типу з ребром на верхній, найбільш розширеній частині. Це ті форми і елементи, що поряд з деталями домобудівництва та технологією ковальського виробництва пов'язують археологічний комплекс Луки-Каветчинської з черняхівською культурою.

З впливами з боку носіїв празько-корчацької культури, очевидно, слід пов'язувати появу на Луці-Каветчинській горщиків струнких пропорцій з максимальним розширенням на верхній третині висоти, а з пеньківськими впливами — появу біконічного, циліндро-конічного посуду та мисок.

А. М. ПРИХОДНЮК

Формирование славянских древностей раннего средневековья в Среднем Поднестровье

(По материалам раскопок на Луке-Каветчинской)

Резюме

Статья посвящена одному из наиболее важных вопросов восточнославянского этногенеза — истокам формирования раннесредневековых славянских древностей Среднего Приднестровья.

На материалах широко исследованного поселения Лука-Каветчинская, первая фаза существования которого относится к V в. н. э., освещается культурная и генетическая преемственность между черняховскими и раннесредневековыми славянскими древностями в данном регионе. Показано влияние на местные племена со стороны синхронных, этнически родственных племен, носителей корчацкой (Волянь) и пеньковской (европейское лесостепное пограничье) культур.

Рассматриваются вопросы хронологии и типологии раннесредневековых материалов с Луки-Каветчинской.

Р. С. ОРЛОВ

Художня металообробка у Києві в X ст.

Художня металообробка східнослов'янських племен має довгу історію свого розвитку і традицій, що формувалися протягом тисячоліть. Під час переходу слов'ян до класового суспільства створено відомі шедеври художнього ремесла Давньоруської держави — срібні окуття турячих рогів з кургану Чорна Могила у Чернігові. Ці окуття, за влучним висловом академіка Б. О. Рибакова, стали своєрідним «епіграфом до всього мистецтва Давньої Русі»¹. Але в її мистецтві важко знайти явище, що не було б пов'язане з Києвом — великим економічним, політичним і культурним центром Східної Європи. Отже, немає необхідності доводити особливе значення металообробки у Києві для вивчення процесу формування мистецтва Київської Русі.

Серед металевих виробів з київських поселень третьої чверті I тисячоліття н. е. виділяються цінні пам'ятки ювелірного ремесла: бронзова антропоморфна фібула, пальчаста фібула, срібні браслети з розширеними кінцями². І все ж пам'яток періоду виникнення Києва збереглося мало. Не набагато більше їх відомо для VIII—IX ст., але прогаліна частково заповнюється виробами із околиць міста та найближчої периферії. Етап VIII—першої половини IX ст. характеризується контактами східних слов'ян, зокрема полян, з населенням салтівської куль-

¹ Рибаків Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971, с. 10.

² Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970, с. 42—55.

тури, яке входило до складу Хозарського каганату. Поляни, що являли собою середньодніпровське політичне, а не етнографічне утворення на чолі з київським князем з хозарським титулом — каганом, сплачували якийсь час хозарам податок — «данину»³. Незважаючи на виплату данини, що стягувалася хутром, середньодніпровське князівство зберігало політичну самостійність, достатню для того, щоб підтримувати зовнішньополітичні контакти⁴. Данина, мабуть, теж збиралася в основному місцевими князями, а не хозарськими правителями-тудунами⁵.

Якщо зважити на цю обставину, стають зрозумілими орієнтація населення Середнього Подніпров'я, передусім київської периферії, на культурні зв'язки зі Сходом. Ряд поселень VIII—IX ст. на південь від Києва — на горі Киселівці, під Обуховим, Ходосівкою, Монастирком — демонструють сталі зв'язки з населенням Лівобережжя, які простежуються в художньому ремеслі — металообробному і керамічному. Виділяється круговий посуд так званого волинцевського типу, що вважається важливою ознакою слов'янізації алано-болгарського населення салтівської культури. Він прикрашений геометричним візерунком з пролощених та врізних ліній. Ці зв'язки позначились і в деяких деталях костюма — сережках та бляшках з мотивами рослинного орнаменту салтівського типу⁶.

На місцеве виробництво металевих прикрас салтівського типу вказує знайдена на Канівському поселенні ливарна форма для виготовлення сережок з імітацією підвіски-стержня, на яку насаджено намистини. Подібні сережки відомі серед матеріалів Дмитрівського могильника, а також на согдійських блюдах школи А зі сценами полювання на лева і царської учти. Б. І. Маршак відносить ці блюда до кінця VIII—початку IX ст.⁷ Датування поселень на Правобережжі з прикрасами і керамікою волинцевського типу, з срібним аббасідським дирхемом 761—762 рр. (поселення поблизу хутора Монастир'юк) збігається з висновком С. О. Плетнєвої про встановлення контактів полян з алано-болгарським населенням Хозарського каганату в середині VIII ст.⁸ Про ці контакти свідчать залишки могильника з салтівським обрядом поховання, знахідка столової посудини типу Г (за С. О. Плетнєвою) у Києві. П. П. Толочко вважає, що у Києві в VIII—X ст. могла перебувати торгова колонія хозар⁹.

Проте вироби зі східними мотивами декору нечисленні, а відсутність у Києві та його околицях речових скарбів і більш значної кількості кунічних монет посередньо свідчать про ворожі стосунки полян з хозарами. Деякі знахідки демонструють протилежний напрямок зв'язків в IX ст., тобто із західнослов'янськими територіями. Так, на поселенні

³ Свердлов М. Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси. — В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 147.

⁴ Сахаров А. Н. Русское посольство в Византию 838—839 гг. — В кн.: Общество и государство феодальной России. М., 1975, с. 247—261.

⁵ Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962, с. 406.

⁶ Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, № 5, с. 105, рис. 6; Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу. — Археологія, 1977, № 21, с. 54—64; Горюнов Е. Л. О памятниках волинцевского типа. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 144, с. 3—10; Петрашенко В. А. О культурной принадлежности памятников лесостепного Правобережья Поднепровья в VIII—X вв. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 101—102.

⁷ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. — К., 1965, с. 55; Маршак Б. И. Согдийское серебро: Очерки по вост. торевтике. — М., 1971, с. 73.

⁸ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастир'юк VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, № 33, с. 7; Плетнева С. А. Сведения русских летописей о восточноевропейских кочевниках эпохи раннего средневековья (VII — начала X в.). — В кн.: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979, с. 24—36.

⁹ Каргер М. К. Древний Киев. — М.: Л., 1958, т. 1, с. 135—137, рис. 16; Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. — В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 6.

поблизу Монастирка знайдено сережки великоморавського (нітранського) типу¹⁰. Орієнтація в цей час художньої металообробки на зовнішні зв'язки пояснюється відсутністю власної сировинної бази для розвитку кольорової металургії і металообробки в Середньому Подніпров'ї в VIII—IX ст. Зовнішня торгівля, що контролювалась хозарами, не задовольняла попиту на сировину і готові ювелірні вироби, як, наприклад, важливі деталі етикетального костюма.

Становище змінилось у процесі зростання могутності Києва, зміцнення Русі — середньодніпровського князівства. Період ізоляції закінчився до X ст. з початком функціонування дніпровського торговельного шляху «із варягів у греки»¹¹. До середини X ст. Київ уже пов'язаний мережею торговельних шляхів з Волинню, Волзькою Булгарією, Прибалтикою, Візантією. Завдяки цьому до Києва і його околиць надходили сировина і готові вироби. Проникали вони й з представниками різних етнічних груп, яких особливо було багато серед воїнів-дружинників київського князя¹². Кількість пам'яток художньої металообробки значно зросла порівняно з попереднім періодом VIII—IX ст., особливо на початку другої чверті X ст. Численними є вироби, що потрапили з віддалених територій. Ця обставина являє собою помітне явище художньої культури.

У київських могильниках знайдено ювелірні прикраси з Прибалтики: кільцеподібна фібула з голівками тварин у скандинавському стилі борре (поховання № 116 — тут і далі за М. К. Каргером), срібна кільцеподібна фібула з золотою інкрустацією (поховання № 112), а також фібули у вигляді шкаралупи (поховання № 124—125) та ін. У похованні № 118 траплялося руків'я кресала з Прикам'я із зображенням скандинавського бога Одіна¹³. Можливо, що з Угорщини походить окуття руків'я меча (поховання № 108), а також деякі типи наремінних прикрас.

У Києві знайдено типи прикрас, що походять з Волині. Так, у похованнях № 112, 124 виявлено витончені скроневі кільця-підвіски волинського типу. В X ст. саме на Волині особливого розвитку набула техніка найдрібнішої зерні, і, за висновком Г. Ф. Корзухіної, тут створено стилістично єдиний убір племінної верхівки¹⁴. Чудові за технічною досконалістю підвіски з тонкого срібного дроту (поховання № 112) з намістинами у вигляді зерневих чотирипроменевих зірок, що датуються за старшою монетою Насра II (?) 922—923 рр., тобто другою чвертю X ст. Якщо вони й були виготовлені у Києві, то своїм прототипом мали зразки великоморавського ювелірного ремесла¹⁵.

Художній метал, що зарахований до імпорту, походить з найбільш багатих поховань дружинної верхівки. Проте проблема імпорту не вичерпується вказівкою на неоднорідність найближчого оточення Рюриковичів. Екстровертна форма моральної свідомості у феодальному суспільстві поєднувала символіку художню і ціннісну¹⁶. Численні прикраси з поховань київських могильників — деталі костюма — являли собою знак належності до того чи іншого щабля станової ієрархії та охороняли соціальний статус особи. Цим і пояснюється відмова верхівки Давньоруської держави від більш традиційних прикрас, що не фіксували належності до нової станової групи — воїнів і феодальної адміністрації. Орієнтація на моду — особливу соціальну цінність — обу-

¹⁰ Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Вказ. праця, с. 14, рис. 12.

¹¹ Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь. — В кн.: Новое в археологии. М., 1972, с. 159—169.

¹² Моця О. П. Питання етнічного складу населення давнього Києва: (За матеріалами некрополів). — Археологія, 1979, № 31, с. 28—36.

¹³ Корзухина Г. Ф. Об Одине и кресалах Прикамья. — В кн.: Средневековая Русь. М., 1976, с. 135—140.

¹⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954, с. 64—65.

¹⁵ Dostál B. Slovanska pohrebiste ze strední doby hradistni na Moreve. — Praha, 1966, Obr. 10, s. 26—33.

¹⁶ Титаренко А. И. Структуры нравственного создания: Опыт этико-филос. исслед. — М., 1974, с. 46.

мовила засвоєння художнього імпорту, наслідування, запозичення традицій ремесла передових культурних центрів¹⁷.

Формування вимог нового замовника завжди є кон'юнктурою для кольорової металообробки. Питання про форми організації виробництва, технології, про типи прикрас і орнаментального декору (тобто стилістичних ознак) залишаються нез'ясованими. На початку 1950-х років у відомому дослідженні про давньоруські скарби Г. Ф. Корзухіна визначила стиль для Києва, його ремісничої традиції як «суворий чоловічий убір», що складається з масивних золотих браслетів, кілець, каблучок, датованих X—першою половиною XI ст.¹⁸ На нашу думку, відомі матеріали зі скарбів не тільки не дають справжнього уявлення про київську художню металообробку XI ст., як вказувала і Г. Ф. Корзухіна, а й не визначають традиції X ст. Художній метал X—XI ст. — це насамперед деталі костюма, до якого входять спорядження вершника і бойового коня, зброя, а також типи посуду, пов'язаного з дружинним побутом і ритуалом. На ці пам'ятки звернув увагу А. Н. Кірпи́чников. Він цілком слушно підкреслив міжнародний синкретизм такого костюма, складну картину взаємодії, ремісничих традицій в процесі його створення¹⁹.

У Києві знайдено невелику колекцію деталей дружинного убору, яка дає можливість прослідкувати основні тенденції розвитку художньої металообробки. Своєрідна наремінна гарнітура, що складається з листоподібних бляшок, походить з поховання № 108. Бляшки цього типу характерні для степових евразійських зразків, найбільш ранне їх застосування як прикрас кінської зброї зафіксовано в Середній Азії в VI—VIII ст. Зображення аналогічних бляшок на срібному посуді X ст., а також на інших пам'ятках із зображенням вершника свідчать, що вони прикрашали ремені наголовача, підхвістя, підгруддя²⁰. Близькі за типами бляшок збрійні набори, але виготовлені з мідного сплава, а не з срібла, виявлено в Чернігові та його околицях. Аналогічна чернігівським листоподібна бляшка відома з розкопок Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви²¹. В основі декору цих прикрас покладено мотив квітки «степового» походження. Такі мотиви в X ст. характерні для пам'яток Угорщини і Болгарії. Подібні й деякі технологічні засоби: високий рельєф основного мотиву, наступна проробка різцем, пунсонний фон. Але якщо чернігівські збрійні набори і стилістично близькі до них срібні окуття з Чорної Могили можна віднести до середини — третьої чверті X ст., то київський набір відбиває завершення традиції і належить до рубежу X—XI ст. Це простежується в схематизації декору, в гладкому золоченому фоні. Кільцева фібула з цього самого поховання підтверджує хронологію чернігівських та київських наборів, бо датується кінцем X—серединою XI ст.

Орнаментальний декор київського збрійного набору своєрідний, але, як і його угорські та болгарські аналогії, походить з єдиного джерела — середньоазійської традиції; можливо, вони тяжіють до виробів пізніх етапів сгодійських шкіл В і С. Поширення мотивів середньоазійської орнаментики у великому регіоні на межі зі Степом пов'язано з ремісниками-мусульманами, найімовірніше, з переселенцями з міст Хозарії. Участь східних майстрів в обслуговуванні князівської дружинної верхівки Києва засвідчує знахідка на Подолі в 1975 р. ливарних формочок для виготовлення наремінної гарнітури²². Неоднора-

¹⁷ Орлов Р. С. Деякі особливості художньої культури Києва у X ст. — В кн.: Археологія Києва: Дослідж. і матеріали. К., 1979, с. 18—22.

¹⁸ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., с. 65—66.

¹⁹ Кірпи́чников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси X—XIII вв. — САИ, 1973, Е1-36, с. 5—53.

²⁰ Орлов Р. С. Деякі особливості художньої культури..., с. 22.

²¹ ОАК за 1911 г., с. 61—62, рис. 107.

²² Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.). — В кн.: Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 47—53; Гупало К. Н., Івакін Г. Ю. О ремесленном производстве на Киевском

зово опубліковані формочки привертають увагу своєю унікальністю та цінністю закладеної в них інформації для історії київського мистецтва (рис. 1; 2). Автори публікацій вірно датували знахідку і підкреслили знакову функцію поясних наборів, металеві деталі яких відливались у пірофілітових формочках. Проте вони неточно вказали на типологічну

Рис. 1. Формочка № 1 для відливки поясного набору. Лицьова і зворотня сторони.

та іконографічну близькість бляшок до салтівських поясних наборів, а також при визначенні етносу майстра формочки недосить переконливо послалися на рукопис Абу Хамід ал-Гарнаті. Можливо, ал-Гарнаті під час своєї мандрівки бачив тисячі мусульман не в Києві, а в «Гуркумані», до того ж це було близько 1150 р.²³

Розбіжності виникли при читанні арабського напису на боковій частині однієї з формочок, який був перекладений так: «Тюрк», «Турк», ибн, Язид, «Бердаа». Ця обставина змушує звернути на нього особливу увагу, бо з правильною розшифровкою пов'язана атрибуція продукції київської майстерні (рис. 3).

Почерк напису належить до змішаних — це невишукане куфі або неуставний скоропис почерків насх, позбавлений діакритичних знаків. Втім він є досить звичайним для написів на металевому посуді східного походження²⁴. Перші дві літери напису — «ба — ра». Досить характерне дугоподібне креслення «ра». Потім іде «кафа». Розтягування горизонтальної лігатури «кафа» звичайне на посудинах X—XI ст. і близьке до накреслення її в епітафії на цеглі XI ст. з Мехне²⁵. Отже,

у слові **بركة** «благословення» недописана кінцівка «та марбута».

Така форма побажання була дуже поширена в X—XI ст. Вона відома

як у скороченій формі **بركة** так і в повній **بركة الله لصاحبه** «бла-

гословення Аллаха володарю цього» і трапляється на полив'яній кераміці та металевому посуді східного походження X—XI ст.²⁶ Розмі-

Подоле. — СА, 1980, № 2, с. 203—219; Чернов С. М. О нижней дате киево-подольских литейных форм. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 158.

²³ Корзухина Г. Ф. Путь Абу Хамида ал-Гарнаті в Венгрию. — В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, вып. 2, с. 187—193.

²⁴ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М., 1976, с. 29.

²⁵ Массон М. Е. Средневековые надмогильные кирпичи из Марийского оазиса. — ЭВ, 1953, вып. 8, с. 33, рис. 7; Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв. — ЭВ, 1963, вып. 15, с. 77, рис. 6.

²⁶ Большаков О. Г. Указ. соч., с. 73—79; Даркевич В. П. Указ. соч., с. 30, 40.

щення слова на боковій стороні формочки також припускає початок рядка і недописаність побажання.

Арабський напис на формочці зовсім не вказує на етнічне походження майстра, тим більше на тюркське, але свідчить про його грамотність і мусульманське віросповідання. Майстер міг бути і слов'янином, що не суперечить відзначеному дослідниками факту співіснування християнства з іншими релігіями в початковий період формування ідеології феодальної верхівки і державної влади. Цей факт посередньо відбився у літописному оповіданні про вибір віри і загадковому повідомленні Марвазі про посольство князя Володимира в Хорезм: «Прийшли послы їх у Хорезм, повідомили мету посольства, зрадів хорезмшах тому, що вони захотіли стати мусульманами і надіслав до них когось, для того, щоб той наставив їх в законах ісламу, і вони звернулися до ісламу»²⁷. Навіть якщо це оповідання є антихристиянським памфлетом і відбиває враження, викликане хрещенням Русі, у ньому слід бачити натяк на обмін культурними цінностями з населенням Сходу.

Неабияке значення мають іконографічні, стилістичні і технологічні ознаки наремінної гарнітури, що виготовлялася в ливарних формочках. Звернемося до конструкції пояса. Для X ст. звичайне сполучення на одному реміні бляшок близького типу, але різного розміру (формочка № 1). Бляшки з круглим отвором розміщувалися кінцем у бік наконечника, інші — гострим кінцем догори, що було зумовлено протягуванням у широкий отвір вузького ремінця. Він прикрашався дрібними бляшками і наконечниками, які відливалися на зворотному боці формочки (№ 1). Великий наконечник у таких поясах ніколи не протягувався через кілька пряжки, бо для цього використовувався додатковий вузький ремінець. Пояси такої конструкції мали «степові» прототипи і були досить поширені. Аналогії походять з Угорщини²⁸, Північно-Західного Причорномор'я, а також з Тимерівського могильника * з кургану № 450, розкопаного у 1977 р.

Можливу реконструкцію київського пояса показано на рис. 4. Її підтверджують зображення дружинного пояса як деталі княжого костюма на мініатюрі (Ізборник 1073 р.) представників сім'ї Святослава Ярославича та сім'ї Ярополка в Трирській псалтирі. На цих мініатюрах можна бачити підвишені з правого і лівого боків по два невеликих ремінця з бляшками і наконечниками²⁹.

Наремінні бляшки, що відливалися у формочці № 2, найімовірніше являли собою деталі кінського спорядження — зброї. На це вказують їх більші розміри, а також факт використання аналогічних круглих бляшок з мотивом багатопроменевої зірки у відомому київському вуз-

Рис. 2. Формочка № 2 для відливки збройного набору.

²⁷ Заходер Б. Н. Еще одно раннее известие о славянах и русах IX—X вв. — В кн.: Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М., 1967, т. 2, с. 129—154; Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1958, с. 256—262.

²⁸ Dienes I. Perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? — Archeologiai Értesítő, 1959, évi 2, Vo. 145—158, kep. 6, 8.

* Автор висловлює ширю подяку М. В. Фехнер (ДИМ) за дозвіл ознайомитися з неопублікованими матеріалами Тимерівського могильника.

²⁹ Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи на миниатюрах XI века. — Спб., 1906. — 126 с.

дечковому наборі з кінського поховання № 115. Прикрашання бляшками круглої форми ремнів вуздечки відбиває давню традицію, вони зафіксовані в Пянджікенті VI—VII ст.³⁰

До важливих висновків приводять спостереження над стилістичними та іконографічними особливостями київських ливарних форм. Крім згаданого мотиву багатопроменевої зірки на інших бляшках і наконечнику, відтворено мотиви три-, п'яти-, семипелюсткової квітки. Подібні

Рис. 3. Напис побажання «Благословення...» на ребрі формочки № 1.

зображення квітки відомі в художньому металі Угорщини, Поволжя і Прикам'я, в степових поясах і збрійних наборах X—XI ст. Досить близькі аналогії походять з Мальського могильника, а також з поховання № 716 торговельного центру Бірки в Скандинавії. Тут же в Бірці знайдено й п'ятикутні бляшки з мотивом пальмети, проте вони ближчі до речей Шпильовського скарбу³¹. На нашу думку, знахідки в Скандинавії і поблизу Ізборська виробів київської майстерні не випадкові. Вони переконливо свідчать про розповсюдження наремінної гарнітури з Півдня на Північ по торговельному шляху «з варягів у греки» і, мабуть, про впливи на цей процес традицій художньої металообробки Києва. Це уточнює висновки тих дослідників, які розглядають територію Давньоруської держави з боку транзиту для торгівлі або походів вікінгів, в результаті яких у Скандинавії набули поширення східні типи металевих деталей костюма³².

Наведемо ще деякі особливості ремісничої традиції виробів київської майстерні. Це бордюр з великої псевдозерні для вузького ремінця і бляшок. Подібна псевдозернь прикрашає наконечники з поховання кінця VI—першої половини VII ст. з Кудирге³³, а також з Муракаївських курганів рубежу X—XI ст. на Південному Уралі³⁴, луниці, що відливались у формочках з Білої Вежі. Використання цього мотиву східного походження загалом узгоджується з датою побутування такого типу луниць і київських ливарних формочок³⁵. Відзначимо, що псевдозернь київського поясного набору не відображає традицію геометричної орнаменталі з дрібною зерні, яскраво виражену в декорі луниць IX—X ст. типу волинських або великоморавських. Її прототипом був мотив круглих медальйонів на візантійських або іранських шовкових тканинах.

Деякі технологічні особливості виробництва наремінних прикрас уточнюють тезу авторів публікації щодо надходження продукції київської майстерні на місцевий ринок³⁶. Попит на них не міг викликати

³⁰ Распопова В. И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. — Л., 1980, с. 97, рис. 67, 8.

³¹ Arbman H. Birka I, Die Gräber. Tafeln. — Uppsala, 1940, Grab 716, Taf. 89; Седов В. В. Мальский курганно-жальничный могильник близ Изборска. — КСИА АН СССР, 1976, вып. 146, с. 90, рис. 2.

³² Jansson J. Ett rembeslag av orientalsk typ funnet på Island. Vikingatidens orientalska bälten och deras enrasiska sammanhang. — TOR, 1978, 17, S. 383—420.

³³ Распопова В. И. Указ. соч., с. 98, рис. 68, 3, 5.

³⁴ Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — М., 1981, с. 140, рис. 69, 11.

³⁵ Гольмстен В. В. Луницы Российского исторического музея: Отчет за 1914 год. — М., 1914, с. 11—12; Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески. — Тр. ГИМ, 1967, вып. 43, с. 103.

³⁶ Гуцало К. Н., Ивакин Г. Ю. Указ соч., с. 211.

появу ливарних форм імітаційного типу, які, за останніми даними, з'явилися в середині XII ст.³⁷ В імітаційних формах відливалися вироби з свинцево-олов'яних сплавів, а більшість поясних наборів виготовлено зі срібла або мідних сплавів. Аналіз наремінної гарнітури чернігівських ювелірних майстерень свідчить про використання багатьох технологічних прийомів: ливарства, чеканки, золочення, інкрустації тощо.

Рис. 4. Пояс с деталями, що відливались у формочці № 1. Реконструкція автора.

Чи такі вже прості були вироби київської майстерні? Здобуті відливки з формочок у різних матеріалах переконують у тому, що бляшки формочки № 1 мають незвичайний для наремінної гарнітури декор з тонких рельєфних ліній. Ця загадка вирішується, коли ми звернемося до відомого київського вуздечкового набору з поховання № 115 (за М. К. Каргером).

До набору входять 18 круплих бляшок з мотивом п'ятипроменевої зірки, які мають аналогії серед знахідок з розкопок Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви³⁸. Мотив декору складається з кількох елементів: кола, крапки, маленького кола, тла для променів, виконаних технікою інкрустації зі срібного дроту і пластинок (тло). Усі необхідні поглиблення відліто разом із штифтами кріплення. Концентричні кола на трипелюсткових бляшках з цього самого набору теж виготовлено з тонкого срібного дроту. Отже, під час виготовлення металевих деталей як київські, так і чернігівські майстри виконували достатню кількість складних технологічних операцій, що може свідчити про випуск

³⁷ Седова М. В. «Имитационные» украшения древнего Новгорода. — В кн.: Древняя Русь и славяне. М., 1978, с. 149—159.

³⁸ Каргер М. К. Указ. соч., с. 188. Матеріали зберігаються в Державному історичному музеї УРСР в м. Києві. Поховання № 115 — колекція В-4559/562, бляшка з розкопок Д. В. Мілеєва — колекція В/21-3950.

продукції на замовлення³⁹. Стає зрозумілим і характер процесу — відливання грубих заготовок для дальшої обробки або відтискування у глинні для виготовлення робочої форми.

Продукція київських майстерень художньої металообробки призначалася для почесного дарунку дружинникам, вона виконувала роль символу феодально-світського поняття честі⁴⁰. Ця функція наремінної гарнітури слушно підкреслена авторами публікації ливарних формочок. На основі аналізу літопису вони дійшли висновку, що бойові пояси і кінська зброя належали до почесних дарунків, пов'язаних з виділенням військово-феодальної верхівки⁴¹. Відомо також, що пояс, його конструкція і метал, кількість окремих елементів відповідали місцю власника в ієрархічній градації. З цією метою наремінні прикраси використовувалися населенням Хозарії, Согда, печенігами у VII—X ст.⁴² Отже, правомірним є наш висновок про виготовлення подібних наборів виключно на замовлення феодальної верхівки.

Проте не тільки вироби з виразною знаковою функцією попередньо замовлялися майстрам. Ювеліри-ремісники виконували роботу на замовлення в постійній майстерні або з відходом від дому⁴³. Ми маємо недостатньо свідчень про збут товару в лавці і особливо з виходом у торговельні ряди. Так, у другій половині XVII ст. на 32 майстри золотого і срібного діла міщанської слободи Москви припадала одна міщанська лавка в Срібному ряді: ремісники самі продавали свою продукцію, одержували замовлення навіть від царського двору⁴⁴.

Організація ремісничого виробництва в київській майстерні художнього металу X ст. не з'ясована. Проте підставу для деяких висновків дає розгляд набору з поховання № 115⁴⁵. Збереглося близько 200 бляшок, які можна поділити на дев'ять типів. З тонкої пластинки виготовлено налобну і наносну «решми» двох розмірів (рис. 5). Круглі бляшки з мотивом багатопелюсткової розетки і чотирьох пелюсток правили за кріплення ременя наголовача з трензелем. Інші бляшки мали короткі штифти і прикрашали ремені наголовача. Їх кількість, розміри дали змогу провести підрахунки і визначити розміщення: круглі з мотивом зірки були на ременях храпа, налобному і перенісся, трьохпелюсткові — на ремені підборіддя, квадратні чотирьохпелюсткові — над «решмами». У наведеній реконструкції місце наконечників дещо уточнено порівняно з варіантом, який запропонував А. Н. Кірпи́чников: вони кріпилися в місцях перетину ременів, а не до ременя перенісся, як на чернавинському наголовачі (рис. 5).

Типи бляшок київської вуздечки і мотиви орнаментального декору настільки різні, що можна погодитися з висновком А. Н. Кірпи́чкова про їх виробництво різними майстрами. Наші припущення підтверджуються даними кількісного спектрального аналізу всіх типів бляшок — усього 30 зразків*. Межею концентрації штучних домішок для олова і свинцю є 0,3%, а для цинку — 1%, що відповідає даним металу першої половини I тисячоліття н. е. з Подніпров'я⁴⁶ і металу X—XI ст.

³⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948, с. 511—522.

⁴⁰ Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь» — «слава» в светских текстах киевского периода. — Труды по знаковым системам, Тарту, 1967, ч. 3, с. 100—112.

⁴¹ Гуцало К. Н., Ивакин Г. Ю. Указ. соч., с. 209.

⁴² Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяц. культура. — МИА, 1967, № 142, с. 162—166; Орлов Р. С., Ключинцев В. М. Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників. — Археологія, 1978, № 27, с. 75—79.

⁴³ Сванидзе А. А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII—XV вв. — М., 1980, с. 208—217.

⁴⁴ Богояленский С. К. Московская мещанская слобода в XVII в. — В кн.: Научное наследие: О Москве XVII века. М., 1980, с. 54.

⁴⁵ Каргер М. К. Указ. соч., с. 187—189; Кирпи́чников А. Н. Указ. соч., с. 26.

* Виконано у лабораторії спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Спектрограма № 31 від 25 березня 1981 р.

⁴⁶ Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. Металл черняховской культуры. — МИА, 1972, № 187, с. 57; Коновалов А. А. Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — СА, 1969, № 3, с. 205—216.

з Новгородa. Вдалося виділити шість сплавів на основі міді з лігатурними домішками названих елементів і один тип металургійної «чистої» міді. Дуже цікавим виявилось співвідношення між типами сплавів і типами наремінної гарнітури. Так, круглі гладкі бляшки (всього 141 ціла і фрагменти) виготовлялися з багатокомпонентних складних цинково-свинцево-олов'янистих і свинцево-цинково-олов'янистих сплавів. З першого сплаву відлито і деякі трипелюсткові бляшки. Метал цих типів набору подібний до металу із Новгородa і всього прибалтійського регіону⁴⁷.

Круглі бляшки з мотивом зірки і наконечники відлито зі складних багатокомпонентних сплавів, де провідним елементом лігатури є олово. Деякі речі виготовлено з «чистої» міді, наприклад «решми». Загалом для набору характерні понижені концентрації лігатурних домішок, лише олово іноді становить 4—4,5%. Прямокутні бляшки з мотивом ромба виготовлено з білону, де міді 5—9%. Олово як провідний компонент характерний для чернігівського центру художньої металообробки другої половини X ст.⁴⁸ Таким чином, результати кількісного аналізу хімічного складу збігаються з даними, якими характеризуються ливарні формочки з Подолу, що використовувалися для відлиття круглих бляшок з мотивом багатопроменевої зірки. З'ясовується і металургійна традиція київського центру — наявність, як і в чернігівських виробах, штучно введеного компонента — олова і свинцю. Це вказує на давню причорноморську традицію (рис. 6).

Аналіз бляшки з мотивом зірки (розкопки Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви) показує незначну домішку олова і свинцю, а також несподівано високий відсоток срібла — до 1,5% — як ще одне підтвердження близькості київської і чернігівської традицій⁴⁹.

Ливарні форми і продукція київського центру художньої металообробки свідчать про функціонування у Києві спеціалізованих майстерень по виготовленню металевих деталей убору — спорядження вершника і бойового коня. Стилістичну єдність, складну технологію і металургійні традиції могли забезпечити тільки постійно діючі майстерні. Для X ст. таку організацію виробництва можна було налагодити лише в державних майстернях при князівському господарстві. Величезні багатства, сконцентровані при дворі київського князя, створювали можливість у середині XI ст. організувати першу емальєрну майстерню. Подібні до них виникали згодом у Галицько-Волинському і Володимиро-Суздальському князівствах⁵⁰. Стилістичні особливості київської гарнітури, аналогії багатьом типам у Ярославському Поволжі, Шестовицях, Бірці, де, за висновком Арбмана, не простежено поховань пізніше 975 р., дають можливість датувати виникнення державних майстерень в межах середини X—початку XI ст.

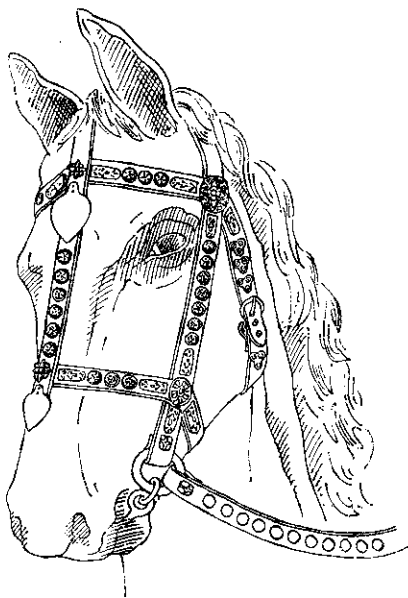

Рис. 5. Вузничковий набір з поховання № 115 київського могильника. Реконструкція автора.

⁴⁷ Коновалов А. А. Указ. соч., с. 208.

⁴⁸ Орлов Р. С. Черниговский центр художественной металлообработки X века. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований на Украине: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 111.

⁴⁹ Орлов Р. С. Черниговский центр художественной металлообработки..., с. 111.

⁵⁰ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. — М., 1975, с. 94—101.

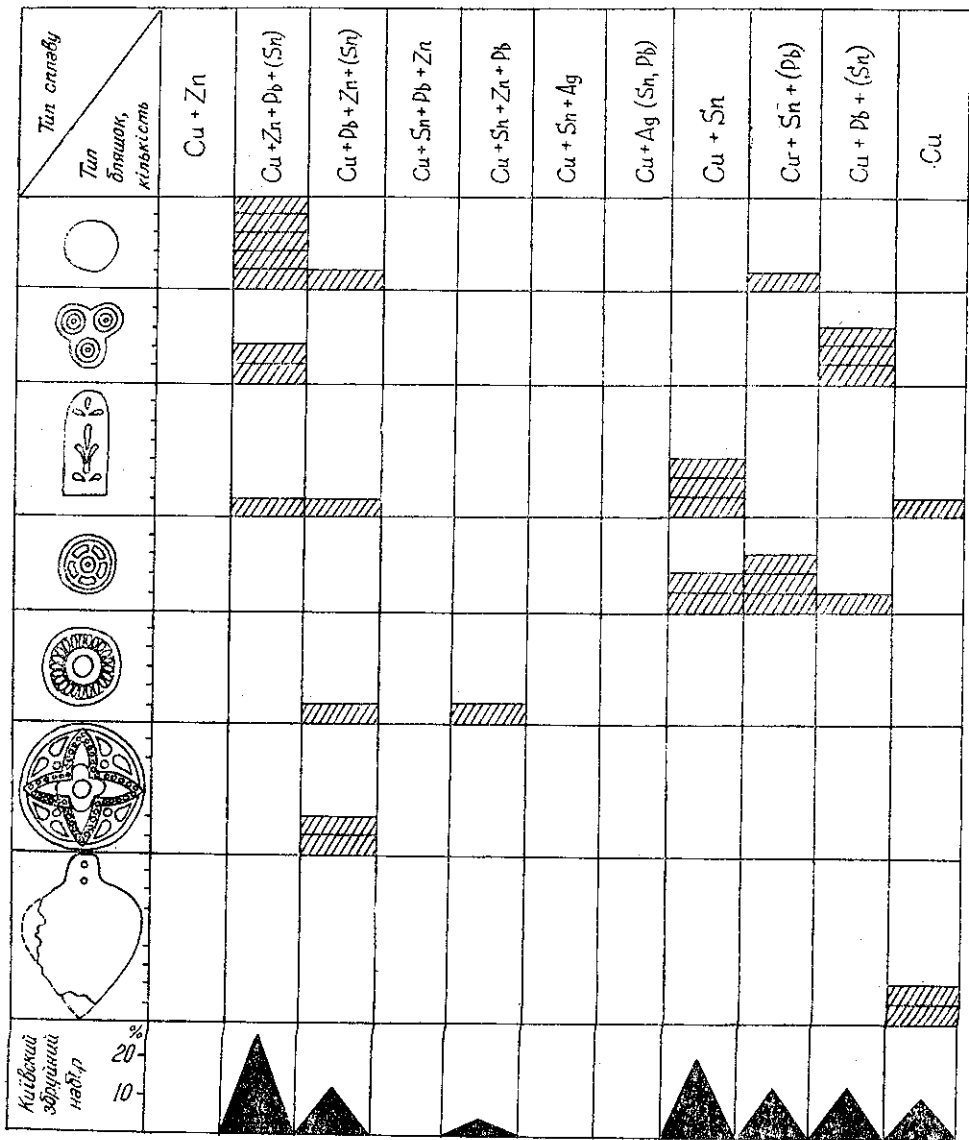

Рис. 6. Порівняльна характеристика мідних сплавів кіївського вузничкового набору за окремими категоріями виробів.

Цю дату підтверджують писемні джерела. Зокрема, сага про Олава Харальдссона містить цікаві свідчення: «Одразу після йоля конунг почав збиратися у путь. В нього було тоді близько двох сотень людей. Ярїцлейв конунг (тобто Ярослав Мудрий) наділів їх усіх конями і всім необхідним спорядженням»⁵¹. У цьому уривку мається на увазі спроба колишнього короля Норвегії за допомогою кіївського князя повернути собі трон в 1030 році. Таким чином, уже в 20-х роках XI ст. князівська казна, спираючись на постійно діючі майстерні, могла забезпечити репрезентативним спорядженням сотні воїнів-вершників.

У першій половині X ст. виготовити необхідне спорядження в місцевих майстернях було важко. Літопис зберіг згадку про те, як дружинники прагнули скористатися візантійською даниною: «В лѣто 6452 (944)... Да аще сице глаголетъ царь то что хочем боле того: не бившеса

⁵¹ Скорри Стурлсон. Круг Земной. — М., 1980, с. 343.

имати злато, и сребло, и паволоки»⁵². Данина з деревлян з метою придбання зброї і одягу, що спричинилася до загибелі Ігоря, не могла бути надійною базою нового художнього ремесла. Також невдало завершилась спроба Святослава наблизити столицю Русі до кордонів Візантії, щоб до князівського двору надходили: «...от Грек злато, паволоки, вина, и овошчеве розличные, изъ Чех же, из Угорь сребро и комони...»⁵³ Але вже Володимир Святославович використовує сплачувані йому віри для спорядження воїнів-вершників: «...Рать многа, оже вира, то на оружьи и на коних буди»⁵⁴. Під цим же роком (996 р.) літопис повідомляє про виготовлення Володимиром срібного посуду для учт в гридниці: «...Се слышавъ Володимеръ повелѣ искovati лжицѣ сребрены ясти дружинѣ...»⁵⁵

Законодавство Руської Правди про сплату вір князю, про його суд і значення князівської влади відставало від норм суспільного життя, про що свідчать статті 1—17 Краткої Правди (запис «Закона Руського») ⁵⁶. Такі відносини існували в першій половині X ст. і, отже, знаходить підтвердження наш висновок про нерозвиненість у цей час матеріальної бази для організації постійних державних майстерень. Але розвиток князівського домену, що мав стати такою базою, продовжувався протягом всього X ст.⁵⁷ В. Л. Янін вважає, що новий принцип експлуатації судових доходів на користь держави з'явився ще до прийняття християнства, точніше в 70-х роках X ст.⁵⁸ Листоподібна збрійна бляшка з садиби Десятинної церкви, а також її численні чернігівські аналогії датуються часом окуттів з Чорної Могили — 60-ми роками X ст.⁵⁹ Тому найімовірніша дата початку функціонування київських і чернігівських державних майстерень — часи Ольги — Святослава, тобто 50—70-ті роки X ст.

Як відзначалося, київські і середньодніпровські знахідки свідчать про традицію, що розвиває досягнення «степоного» і східних походів Святослава: скасування Хозарії як могутньої держави, посилення Русі на важливих торговельних шляхах зі Сходом, виникнення слов'янських поселень у Нижньому Подонні⁶⁰.

Наприкінці X—початку XI ст. у художньому металі Києва помітним стають риси візантійської орнаментики. Цей процес супроводиться не лише зміною мотивів, а й головним чином посиленням графічного характеру передачі зображень і особливої ролі мерехтливого золотого тла. Прикладом можуть бути збрійні прикраси з поховання № 108, а також наконечник піхов першої половини XI ст. із садиби Десятинної церкви. У його декорі — мотив невеликої квітки в стрічковому сплетінні, виконаному контурною червеною лінією. Подібне трактування мотивів спостерігаємо і на перехресті меча з Києва, на щабельному перехресті з Княжої Гори, а також на численних збрійних наборах з Північно-Західного Причорномор'я⁶¹.

Дослідження художньої металообробки у Києві в X—XI ст. свідчать про блискучий розвиток багатьох категорій прикладного мистецтва

⁵² Повесть временных лет. — М.; Л., 1950, ч. I, с. 40.

⁵³ Там же, с. 48, під 969 р.

⁵⁴ Там же, с. 86—87.

⁵⁵ Там же, с. 87.

⁵⁶ Свердлов М. Б. К истории краткой редакции Русской Правды. — Вспомогательные исторические дисциплины, 1978, 10, с. 135—169.

⁵⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977, с. 233.

⁵⁸ Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина: (Ист.-генеал. исслед.). — М., 1981, с. 280.

⁵⁹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 29.

⁶⁰ Калинина Т. М. Сведения ибн-Хаукаля о походах Руси времен Святослава. — В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исслед. 1975 г. М., 1976, с. 90—101.

⁶¹ Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. — СА, 1950, 13, с. 63—94; Кирпичников А. Н. Указ. соч., с. 20—33.

в Київській Русі XI ст. не лише на базі запозиченого з Візантії ремесла. Успіхи в розвитку емальєрної справи, скловиробництва, золотарства, що привели до створення таких шедеврів мистецтва, як діадеми зі сценою піднесення Олександра Македонського з Сахновки або наручні браслети, на яких зображено сцени скомороських ігор, були б неможливими без традицій київських майстерень X ст.

Р. С. ОРЛОВ

Художественная металлообработка в Киеве в X в.

Резюме

В статье рассматриваются материалы из археологических раскопок в Киеве, которые позволяют проследить историю развития художественной металлообработки в X в. Интерес к этой теме вызван не столько традиционными славянскими украшениями, сколько стилистическими и технологическими признаками металлических деталей костюма, снаряжения всадника-воина новой феодализирующей княжеско-дружинной верхушки. Анализ позволил выделить воздействие на местную традицию металлообработки художественного металла Востока. Продукция киевских мастеров оказывала влияние на ремесло Киевской Руси не только типами изделий, но и новой организацией на базе княжеского хозяйства. Начальной датой возникновения киевских государственных мастерских можно считать эпоху Ольги — Святослава, т. е. 50—70-е годы X в.

Традиции художественной металлообработки Киевской Руси отчетливо прослеживаются в материалах из Скандинавии. Блестящий расцвет художественного ремесла в эпоху Ярослава Мудрого, в XI в. был обусловлен традициями киевских государственных мастерских второй половины X в.